

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM və
TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

**5706.01 – Azərbaycan dili ixtisası üzrə fəlsəfə
doktoru imtahanının**

PROQRAMI

Bakı Dövlət Universitetinin
Filologiya fakültəsinin Elmi
Şurasının 14 fevral 2023-cü il
(6 sayılı protokol) qərarı ilə
təvsiyə edilmişdir.

B A K İ – 2023

Tərtib edənlər:

Prof. T. M. Hacıyev

Prof. S. Ə. Abdullayeva

Azərbaycan dilçiliyi Azərbaycan dilinin müxtəlif dövrlərdəki mənzərəsini, müxtəlif yaruslarının hadisə və qanunauyğunluqları sistemini əhatə edir. Buna görə də Azərbaycan dilinə aid proqram müasir Azərbaycan dili məsələləri: fonetika, leksikologiya, qrammatika, üslubiyyat ilə yanaşı, dil tarixi və dialektologiya sahələri ilə bağlı mövzuları da özündə əks etdirir.

GİRİŞ

Azərbaycan dilinin tipoloji və genoloji əlamətləri. İltisafilik Azərbaycan dilinin əsas morfoloji əlaməti kimi. Türk dilləri ailəsinin əsas səciyyəsi, bu sahədəki baxışlar. Azərbaycan dilinin oğuz qrupu dilləri arasındakı yeri. Azərbaycan ədəbi dili. Ədəbi dil üslublarının tarixi inkişafı və indiki mənzərəsi. Azərbaycan dilinin qədim yazılı yazılı abidələri, onların öyrənilməsi və nəşri. Azərbaycan əlifbası tarixindən

FONETİKA

Azərbaycan dili fonetikasının tədqiq tarixi, bu sahədəki araşdırmalar (Ə. Dəmirçizadə, A. Axundov, A. Ələkbərov, F. Veysəlli və b.). Azərbaycan dilinin fonetik vasitələri: səslər, vurğu (söz və fraza vurğusu), intonasiya. Azərbaycan dilinin fonetik vahidləri: heca və səslər, fraza, sintaqm. Azərbaycan ədəbi dilinin səs tərkibi. Azərbaycan dili sait və samitlərinin əsas xüsusiyyətləri. Fonem anlayışı. Fonetik hadisələr. Azərbaycan dilində ahəng qanunu. Azərbaycan dilində

heca və vurğu. Azərbaycan dili orfoqrafiyasının prinsipləri (fonetik, morfoloji, tarixi-ənənəvi). Azərbaycan dilinin orfoepiyası və onun tədqiq vəziyyəti. Azərbaycan dili sait və samitlərinin ədəbi tələffüz xarakteristikası.

LEKSİKOLOGİYA VƏ FRAZEOLOGİYA

Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Azərbaycan dilinin leksik sistemi ilə bağlı araşdırmaların xülasəsi. S.Cəfərov, H.Həsənov, A.Ələkbərli, İ.Məmmədov və başqalarının leksika və semasiologiyanın müxtəlif məsələləri haqqındakı fikirləri. Azərbaycan dilində leksik-semantik kateqoriyalar. Azərbaycan dilində söz qrupları. Omonimlər və omonimik hadisələr. Azərbaycan dilində termin və termin yaradıcılığı. Çağdaş Azərbaycan dilində alınma sözlərə münasibət məsələsi. Alınma sözlər və onların mənimsənilməsi. Leksikologiya və söz yaradıcılığı. Söz yaradıcılığı üsulları. Leksik, morfoloji və sintaktik yolla söz yaradıcılığı. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşmə yolları.

Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Frazeologiya sahəsindəki araşdırmalar. Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərinin təsnifi və onların səciyyəsi. Tərkibindəki sözlərin məcaziləşmə dərəcəsinə görə frazeoloji vahidlərin növləri.

Azərbaycan onomastikasının öyrənilməsi tarixi. Onomastik vahidlərin təsnifi. Bədii ədəbiyyatda onomastik vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri.

Etimologiya. Elmi və xalq etimologiyası. Azərbaycan dilinin etimologiyası üzrə araşdırmalar.

Azərbaycan leksikoqrafiyası tarixindən. Azərbaycan lüğətçiliyinin inkişafında görkəmli şəxslərin rolu. Lüğətlərin tərtibi və prinsipləri. Lüğətlərin əsas növləri. Ensiklopedik və linqvistik lüğətlər. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və izahlı lüğətləri.

MORFOLOGİYA

Qrammatika və onun hissələri. Dilin qrammatik quruluşu. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika və dilin qrammatik quruluşu haqqında fikir və mülahizələr. Formal və funksional qrammatika.

Morfologiya sözlərin qrammatik formaları və qrammatik mahiyyəti barədə elm kimi. Azərbaycan dilçiliyində morfologiya ilə bağlı mühüm araşdırmalar (M.Hüseynzadə, Ə.Abdullayev, F.Zeynalov, Y.Seyidov, Q.Kazımov, B.Xəlilov və b.) və onların qısa xülasəsi. Qrammatik kateqoriya, qrammatik mənə, qrammatik forma. Ümumqrammatik kateqoriyalar: kəmiyyət və şəxs xəbərlilik kateqoriyaları. Qrammatik mənənin əsas ifadə vasitələri. Morfemika. Kök və şəkilçi morfemlər. Azərbaycan dilində nitq hissələri sözlərin əsas leksik-qrammatik qrupu kimi. Azərbaycan dilində nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri. Azərbaycan dilində nitq hissələrinin ümumi xarakteristikası. Nitq hadisələrində müştərəklik (bəzi sözlərin ikili funksiyası).Konversiya. Əsas və köməkçi

nitq hissələri məsələsi.

İsim, mənası, morfoloji əlamətləri və sintaktik funksiyaları. İsimlərin semantik növləri. Hal kateqoriyası, mənası və vəzifəsi. Məkani və qrammatik hallar məsələsi. Hal kateqoriyası ilə bağlı bəzi mübahisəli məsələlər. Mənsubiyyət kateqoriyası, onun ifadə vasitələri.

Sifət, morfoloji əlaməti, quruluşca və mənaca növləri. Azərbaycan dilçiliyində sifətlə bağlı tədqiqatlar. Əsli və nisbi sifətlər məsələsinə münasibət. Sifət və məsələsi. Sifətin müqayisə dərəcələri. Azərbaycan dilçiliyində dərəcə kateqoriyasına münasibət.

Say. Azərbaycan dilçiliyində sayla bağlı araşdırmaların xülasəsi. Sayların mənə növləri. Sayların quruluşu. Mürəkkəb say məsələsi.

Əvəzlilik. Azərbaycan dilçiliyində əvəzliliklə bağlı nəzəri tədqiqatlar. Əvəzliyin mənə növlərinin təsnifatında fikir müxtəlifliyi. Qayıdış, yiyəlik və nisbi əvəzliliklər məsələsi.

Feil. Azərbaycan dilçiliyində feilə aid əsas elmi araşdırmaların xülasəsi. Feilin quruluşca növləri. Mürəkkəb feil – mürəkkəb söz probleminin tərkib hissəsi kimi. Feilin semantik qrupları. Feilin növ kateqoriyasına münasibət. Növ və təsirlilik kateqoriyasının qarşılıqlı əlaqəsi. İnkarlıq kateqoriyası, inkarlığın Azərbaycan dilində ifadə vasitələri. Azərbaycan dilində zaman kateqoriyası məsələsinin tədqiqi tarixi. Feilin şəkilləri və tədqiqi.

Feilin təsriflənməyən formaları. Məsdər, feili

sifət, feili bağlama.

Zərf və onun mənaca növləri. Azərbaycan dilçiliyində zərf probleminin qoyuluşu. Zərflərin tarixi inkişafı. Zərf və zərflik münasibəti. Zərfin digər nitq hissələri ilə ortaqlığı məsələsi. Azərbaycan dilçiliyində zərf haqqında olan tədqiqatların xülasəsi.

Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələri. Azərbaycan dilçiliyində köməkçi nitq hissələri haqqında olan tədqiqatların xülasəsi (M.Hüseynzadə, Ə.Abdullayev, F.Zeynalov, Y.Seyidov, Q.Kazımov və b.). Köməkçi nitq hissələri və köməkçi adlar.

Qoşma, onun mənə növləri və vəzifələri. Azərbaycan dilçiliyində qoşmadan bəhs edən fundamental əsərlərin xülasəsi. Bəzi qoşmaların mənşəyi, törəmə mənbəyi. Qoşma və əsas nitq hissələrinə aid sözlərin omonimliyi məsələsi.

Bağlayıcılar, onların vəzifələri. Bağlayıcı və bağlayıcı söz məsələsi.

Ədat köməkçi nitq hissələrindən biri kimi. Azərbaycan dilçiliyində ədatlar haqqında olan tədqiqatların xülasəsi. Ədatın mənə növlərinin təsnifatına müxtəlif münasibətlər.

Modal sözlər, onların əsas nitq hissələrinə münasibəti məsələsi. Modal sözlərin mənə qrupları.

Nida xüsusi nitq hissəsi kimi. Azərbaycan dilçiliyində nidadan bəhs edən fundamental əsərlər. Nidanın işlənmə məqamları.

Yamsılamalar dildə motivləşmiş söz qrupu kimi. Yamsılamaların əsas xüsusiyyətləri və söz yaradıcılığında rolu.

SİNTAKSİS

Sintaksisin əhatə dairəsi, əsas xüsusiyyətləri, tədqiqat üsulları. Sintaksisin dilçiliyin başqa sahələri ilə əlaqəsi. Sintaksisin öyrənilmə mərhələ və istiqamətləri.

Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunun əsas cəhətləri. Dilimizin sintaktik quruluşu barədə fundamental araşdırmaların xülasəsi. Dilin əsas sintaktik vahidləri, onların tipləri və mühüm əlamətləri. Sintaktik əlaqələr, onların ifadə vasitələri və tipləri.

Söz birləşməsi probleminə dair müasir elmi fikirlər. Söz birləşməsi və cümlə problemi. İsmi və feili söz birləşmələri, tipləri və xüsusiyyətləri. Təyini söz birləşmələri, növləri.

Azərbaycan dilində cümlə problemi. Cümlənin əsas əlamətləri. Cümlənin öyrənilməsi aspektləri (konstruktiv, kommunikativ, semantik). Cümlənin sintaktik əsasa görə təsnifi prinsipləri. Sadə cümlənin qrammatik üzvlənməsi. Cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvləri haqqında. Cümlə üzvləri haqda ənənəvi təlim. Xüsusiləşmə və əlavələr. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər: xitab və ara sözlər.

Azərbaycan dilində cümlənin aktual üzvlənməsi və sözlərin sırası. Sadə cümlənin genişlənməsi. Kommunikativ-semantik səviyyədə cümlənin genişlənməsi.

Təktərkipli sadə cümlələr.

Mürəkkəb cümlə anlayışı. Mürəkkəb cümlənin

bütövlükdə və ayrı-ayrı hissələrinin qrammatik təbiəti. Mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındakı qarşılıqlı münasibətin növləri: tabelilik və tabesizlik.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr. Mürəkkəb cümlə sistemində tabesiz mürəkkəb cümlənin yeri. Həmcins xəbərlə sadə cümlə və tabesiz mürəkkəb cümlə. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr: məna əlaqələri, bağlayıcılar, intonasiya, komponentlərin sırası, ortaqlar, işarə əvəzlilikləri və mənsubiyyət şəkildələri. Sintaktik paralellik, zaman uyşmaları. Məna əlaqələrinə görə tabesiz mürəkkəb cümlələrin təsnifi.

Tabeli mürəkkəb cümlələr. Mürəkkəb cümlənin təsnifi prinsipləri: quruluşuna, bağlanma üsuluna və komponentlərinin qarşılıqlı münasibətinə görə. Baş və budaq cümlə, onların işlənmə vəziyyətləri. Budaq cümlənin funksiyaları. Tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bağlayan vasitələr. Əvəzlilik qəlib və qarşılıqlı söz (korrelyat). Tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlələrə görə təsnifi: mübtəda budaq cümləsi, xəbər budaq cümləsi, tamamlıq budaq cümləsi, təyin budaq cümləsi, zərflilik budaq cümlələri (tərzi-hərəkət, zaman, yer, kəmiyyət, dərəcə, səbəb, məqsəd, nəticə, şərt, qarşılaşdırma budaq cümlələri), qoşulma budaq cümləsi.

Qarışıq tipli (polipredikativ) mürəkkəb cümlələr. Qarışıq tipli mürəkkəb cümlə anlayışı. Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr və onların tipləri. Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr və onların tipləri. Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərinin

birləşmə üsulları. Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrdə qütblənmə. Mürəkkəb cümlənin təkamülü.

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGIYA

Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. Ədəbi dilimizin dialekt əsası məsələsi. Ədəbi dilin dövrləri. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi abidəsi kimi. Ədəbi dil, koyne və norma anlayışları. Azərbaycan dilinin üslubları. XIV əsr Azərbaycan ədəbi dili (Nəsiminin dili). XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili (Füzulinin dili).

I Türkoloji qurultay və onun tarixi əhəmiyyəti.

Dil tarixinin sahələri. Azərbaycan dili tarixində aqlütinasiya və analitizm. Şəxs şəkilçilərinin inkişafı. Feil formalarının sabitləşməsi. Feilin şəkil kateqoriyasının morfoloji-semantik inkişafı. Morfoloji kateqoriyaların (hal, xəbərlik, zaman) inkişafı.

Azərbaycan dialekt və şivələrinin öyrənilmə tarixi. Azərbaycan dialektlərinin təsnifi. Azərbaycan dilçiliyində keçid şivələri məsələsi. Dialektologiyanın başqa dilçilik sahələri ilə əlaqəsi. Dialekt leksikası və onun Azərbaycan dilçiliyində öyrənilmə vəziyyəti. Dialekt və şivələrimizdə feilin morfolojiyası. Dialektlərimizdə əvəzlik.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Abdullayev Ə. Z., Seyidov Y. M., Həsənov A. Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə. B., “Şərq-Qərb”, 2007, 424 s.
2. Abdullayev Ə. Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. B., “Maarif”, 1974, 420 s.
3. Adilov M. İ. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. B., “Elm”, 1974, 230 s.
4. Axundov A. A. Azərbaycan dilinin fonetikasını, B., “Maarif”, 1984, 390 s.
5. Axundov A. A. Feilin zamanları. B., “ADU”, 1961, 139 s.
6. Azərbaycan dilinin qrammatikasını. I hissə. B., “Azərb.SSR EA”, 1960, 276 s.
7. Bağırov Q. K. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafını. B., “Maarif”, 1971, 158 s.
8. Bayramov H. A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. B., “Maarif”, 1978, 174 s.
9. Budaqova Z. İ. Müasir Azərbaycan dilində ədəbi sadə cümlə. B., “Azərb. SSR EA”, 1963, 223 s.
10. Cavadov Ə. M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. B., “Elm”, 1977, 111 s.
11. Cəfərov S. Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II hissə. B., “Şərq-Qərb”, 2007, 191 s.
12. Cəfərov S. Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığını. B., “Maarif”, 1960, 201 s.
13. Cəfərov C. Ə. Nitq hissələrində keçid prosesləri və konversiyası. B., 2009, 292 s.
14. Dəmirçizadə Ə. M. Azərbaycan ədəbi dilinin

- tarixi. B., “Maarif”, 1979, 267 s.
15. Dəmirçizadə Ə. M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. B., “Maarif”, 1962, 270 s.
  16. Dəmirçizadə Ə. M. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. B., “API”, 1959, 157 s.
  17. Dəmirçizadə Ə. M. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, Orfoepiya, Orfoqrafiya. I hissə. B., “Şərq-Qərb”, 2007, 253 s.
  18. Əlizadə Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. B., “Maarif”, 1965, 170 s.
  19. Hacıyev T. İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B., “ADU”, 1976, 152 s.
  20. Hacıyev T. İ. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. B., “Maarif”, 1977, 186 s.
  21. Hacıyev K. Azərbaycan dilində nida. B., “Nurlan”, 2005, 215 s.
  22. Hüseyinzadə M. H. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. B., “Şərq-Qərb”, 2007, 279 s.
  23. Həsənov H. Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. B., “Maarif”, 2001, 319 s.
  24. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. B., “Elm və təhsil”, 2010, 398 s.
  25. Qurbanov A. M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. B., “Elm və təhsil”, 2010, 450 s.
  26. Məmmədli N.B. Azərbaycan dilində alınmalar. “Elm və Təhsil”, Bakı, 2010, 400 s.
  27. Mirzəyev H. İ. Azərbaycan dilində feil. B., “Maarif”, 1986, 318 s.
  28. Mirzəzadə H. İ. Azərbaycan dilinin tarixi

- qrammatikası. B., “Azərbaycan Universiteti”, 1990, 374 s.
29. Müasir azərbaycan dili. Fonetika və fonologiya. B., “Elm”, 2019, 733 s.
30. Müasir Azərbaycan dili. I cild. B., “Elm”, 1978, 322 s.
31. Müasir Azərbaycan dili. II cild. B., “Elm”, 1980, 510 s.
32. Müasir Azərbaycan dili. III cild. B., “Elm”, 1981, 442 s.
33. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. B., “BU”, 2011, 367 s.
34. Seyidov Y. M. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. B., “BU”, 1992, 408 s.
35. Şirəliyev M. Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. B., “Azərtədrisnəşr”, 1962, 424 s.
36. Şirəliyev M. Ş. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. B., “Azərnəşr”, 1970, 145 s.
37. Yusifov M.İ. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. B., “Elm və təhsil”, 2013, 337 s.
38. Verdiyeva Z. N., Ağayeva F. M., Adilov M. İ.
39. Zeynalov F. R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri: oğuz qrupu dillərinin materialları üzrə. B., “Maarif”, 1971, 310 s.

İnternet resursları

39. <http://elibrary.bsu.az/filologiya.aspx>
40. <https://az.wikipedia.org/wiki/Fonetika>

41. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-dili/274/fonetika.html>
42. <http://www.langust.ru/method.shtml>
43. <http://textologia.ru/russkiy/fonetika-fonolo-gia/fonetika/q=459>
44. <http://rusgram.narod.ru/1-32.html>
45. www.textologia.ru
46. https://az.wikipedia.org/wiki/Ana_S%C9%99hif%C9%99
47. <https://azerdict.com/az/izahli-luget/>
48. <https://kayzen.az/tag/leksikologiya>
49. <https://az.wikipedia.org/wiki/L%C3%BC%C4%9F%C9%99t>
50. <https://dic.academic.ru/>
51. <http://ek.anl.az/search/query?theme=e-kataloq>